



O'ZBEK XALQ MUSIQA IJODIYOTINING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOT YO'LIDAGI ILMIY QARASHLAR

Raximberdiyeva Hojiniso Muqimjon qizi

Mustaqil tadqiqotchi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16668232>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-Iyul 2025 yil

Ma'qullandi: 28-Iyul 2025 yil

Nashr qilindi: 31-Iyul 2025 yil

KEY WORDS

O'zbek xalq musiqasi, folklor, shashmaqom, saroy musiqasi, marosim musiqasi, qadimiy cholg'ular, xatna to'yi.

ABSTRACT

Ushbu maqolada o'zbek xalq musiqiy ijodiyotining shakllanishi va taraqqiyot yo'lidagi tarixiy, ilmiy qarashlar yoritilgan. Eng qadimgi davrlardan boshlab xalq musiqasi, cholg'ulari va marosimiy an'analarning kelib chiqishi, ularning saroy, harbiy, diniy va xalq og'zaki ijodiyoti bilan bog'liq jihatlari ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqolada qadimiy musiqiy meros, folklor namunalarining shakllanishi, taraqqiyoti, dostonchilik an'anasi, shuningdek o'zbek xalqining to'y va marosim madaniyati, uning etnik, ijtimoiy va ma'naviy asoslari hamda zamonaviy shakllari o'z ifodasini topgan. Tadqiqotda tarixiy jarayonlar fonida musiqiy san'atning o'ziga xos xususiyatlari, xalqning etnik-madaniy merosi bilan uyg'unligi ochib berilgan.

Eng qadimgi folklor namunalari yozuv yuzaga kelmasdan ancha oldin paydo bo'lgan va yozma adabiyotning tashkil topishiga muhim hissa qo'shgan. Ular asl holda bizgacha yetib kelmagan yoki yetib kelganlari ham og'izdan og'izga, avloddan avlodga o'tish jarayonida ijodiy ishlangan. Ushbu masala yuzasidan Markaziy Osiyo xalqlari musiqiy merosini o'rganish borasida musiqashunos- manbashunos olimlar I.Rajabov, F.Karomatli, O.Matyoqubov, A.Nazarov, R.Abdullaev, O.Ibrohimov, S.Saidiy, R.Yunusovlarning ajdodlarimiz musiqashunos merosini o'rganishga doir olib borgan tadqiqotlari diqqatga sazovordir.

Buyuk Qo'shoniylar imperiyasi davrida mavjud bo'lgan: 1.Buxoro ajdodiy san'ati bugungi "Shashmaqom"2. Musiqiy cholg'uchilar va hofizlar; 3. Raqqoslar;

1.Aktyorlar va masqarabozlar; 5.Yig'ichilar; 6. Qo'riqchi mehtarlar,3dan iborat bo'lgan. Abu Rayhon Beruniy keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, shu davrda Markaziy Osiyoda mahalliy aholi yil davomida 7 turdagi bayramni keng nishonlagan bayramlardan «Navro'z» go'yo podshohning tug'ilishi kuni sifatida tantana qilingan. Ayniqsa, xuddi shu bayram hamda shu tushdagi o'zga urf-odatlar, marosimlar o'z navbatida yangi an'analarning shakllanishiga olib kelgan. Bu davrda qifara, fleyta [nay], arfa [chang] eng qadimgi cholg'ulardan do'l-nog'ora, yirik rez nog'ora, harbiy nog'ora, kichik nog'ora, doyra [daff], tablaq, hind tablagi, qo's, tabira kabi urma cholg'ularning o'sha davr turlari yetakchilik qilgan. Buxoro musiqashunos madaniyatining

o'ziga xosligi darboriy [saroy] musiqa, ya'ni Buxoro mumtoz san'ati [keyinchalik Shashmaqom turkumi], diniy-marosimiy musiqa an'analari, harbiy musiqa turlari, pahlavonlar musiqasi, shahar hunarmandchilik musiqa yo'nalishi. Zardushtiyar davrida saroy marosimiy musiqa ijrochilik amaliyoti yuqori darajaga ko'tarilgan. Musiqa san'ati namunalarining arxeologik topilmalari, umum ijrochilik madaniyati bilan ham bog'liqdir. Chunonchi, sahnaviy holatdagi Riton [budda haykali] minbari miloddan oldingi IV-V asrlarga tegishlidir. N.Hakimov tadqiqotlarida asosiy ta'sir doirasidagi musiqaviy san'at turlarining uslublari quyidagicha tasnif etiladi: 1. Saroy marosimiy uslublari, ya'ni haram va saroy uslublari; 2. Saroy harbiylari uslublari -a] ogohlantiruvchi tartib [salyutlar, uchrashuv marshlari]; b] harbiy orkestr uslublari; 3. Madaniy tarzidagi uslublari - a] vokal madaniyati. b] sozandalik madaniyati. 4. Qo'shon musiqachilari madaniyati - a] shahar uslubi, b] qishloq uslubi, v] vokal va cholg'uchilik uslubi, g] harbiylar uslubi [shahar ko'rikchilari], d] marosimiy uslublari. [2.26-21-27]

Markaziy Osiyo xalqlari musiqiy an'alarining o'xshashligi ularning yanada takomillashib borishiga asos bo'lgan. Bunda, ayniqsa, o'sha davr saroy musiqa san'ati ta'siri yetakchilik qilgan. Ijrochilik amaliyotida ayniqsa, "Dabiriston" maktabi an'analarga boy bo'lgan. Shahar musiqiy madaniyatida quyidagi yo'nalishlar; Darboriy musiqasi o'sha davrda mohir va mashhur ijrochilarni saroyda jamlab, muayyan kasbiy ijrochilik oliy professional maktabini rivojlantiradi. Diniy-marosimiy musiqa esa, har bir insondan Avestoning 21 kitobi, ya'ni «Gatho»larni maxsus an'analarda qayta bilishni talab qiladi. 5 Harbiy musiqa ustoz sozanda-mehtar rahbarligida ijro qilingan va ustoz-shogird tizimida o'rganilgan. Pahlavoniyarning alohida musiqa maktablari bo'lmagan, ular asosan diniy va darboriy maktablarda ta'lim olganlar. Buxoroda shahar ustozona kasbiy musiqasi ancha taraqqiy etgan bo'lib, undan boshqa viloyatlar va davlatlarning sozanda, xonandalari ham ustoz va shogird tarzida ta'lim olganlar [2.30.89-90].

Markaziy Osiyo xalqlari tarixda juda ko'p istilochilarni, bosqinchilik harakatlarini o'z boshidan kechirgan. Masalan: Axmoniyalar, Sosoniylar, Makidoniyalik Iskandar (334), Chin hoqonlari (IV asr), Arab halifaligi (VII asr. 665), Mo'g'ul iste'lochilari (XII asr. 1219), Totalitariyat davri XVIII asr oxirlari- XX asr 90 yillarigacha. Bu davrlarda Buxoro, Xorazm, Surxandaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Farg'ona vodiysining ko'p joylari harobaga aylangan. Hozirgi kunda O'zbekiston hududidagi Xorazm, Afrosiyob, Xolchayon, Termiz, Varaxsha, Bolaliktepa, Dalivarzintepa hududlarida olib borilayotgan arxeologik qazilmalar natijasida topilgan juda ko'p yodgorliklarda adabiyot, san'at va madaniyat sohasiga tegishli hamda juda ko'p musiqa cholg'ularining qoldiqlari, xonanda va sozandalar aks ettirilgan suratlarining nusxalari topilmoqda. [2.8.67-69]

Faqat Amir Temur zamonida Turkiston mo'g'ul bosqinchilaridan ozod qilindi. Movarounnahr qo'lga olinib, Samarqand uning poytaxti deb e'lon qilindi. Undan tashqari Oltin O'rdaga yurib Shimoliy Kavkazni, Astraxan, Qora dengiz bo'ylari 1399 yil, Eron, Shimoliy Hindiston, Turkiya 1402 yil, keyin Iroq, Suriya va boshqa juda ko'p mamlakatlarni egalladi. [2.4.89-93] Shu davrda Movarounnahrda madaniyat, adabiyot, san'at turlari rivojlandi.

Markaziy Osiyoda VI asrdan XX asrgacha bo'lgan davr ijtimoiy- iqtisodiy jihatdan murakkab tarzda kechgan davr bo'ldi. Bu davr o'zbek xalqining o'troq dehqonchilik bilan ko'chmanchilik hayoti tartiblarini uzoq vaqt yonma-yon yashab kelgan davr hisoblanadi.

O'zbek xalqining bu davrdagi boy va rang barang og'zaki ijodi namunalariga nazar tashlar ekanmiz, ularda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, qadimiy tasavvurlarni va qarashlarni izlari o'z ifodasini topganligini ko'ramiz. CHunki ijtimoiy taraqqiyotga uzviy bog'liq bo'lgan folklor asarlari o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra, xalqning hayotidagi tarixiy o'zgarishlar bilan o'zgarib bo'lgan, ularda bir necha davrlar o'z izini qoldirgan.

Folklor asarlariga xos bunday o'zgaruvchanlik va ko'p qatlamlilik ularning ko'pgina namunalarini ayrim olingan davrlar bilan bog'lab tekshirishni qiyinlashtiradi. SHuning uchun ham u yoki bu janrlarning muayyan davrdagi holati va taraqqiyoti haqidagi mulohazalar ko'pgina hollarda taxminiy bo'ladi, albatta. Hozircha mavjud tekshirishlarga suyanib turib, shuni aytish mumkinki, eng qadimgi davrlarda ko'pchilik xalqlarda miflar, urug', qabilalar haqidagi rivoyatlar, aytimlar, urf-odat, mavsum va marosim, mehnat qo'shiqlari keng tarqalgan. Ilk davlatlarning shakllanish davrida qahramonlik dostonlari yaratilgan, keyinroq epik, lirik va tarixiy qo'shiqlar, og'zaki drama paydo bo'lgan.

Keyingi vaqtlarda yozib olingan folklorning an'anaviy namunalari, asosan VI-XX-asrlarda yaratilgan asarlardir. Folklor asarlarning ayrim namunalarini, ayrim janrlarning keyingi taraqqiyoti va holatini muayyan davrlar bilan bog'lab o'rganish mumkin. Masalan, o'zbek dostonchiligining qadimiy ko'rinishlari, uni avlodlardan avlodga o'tkazib kelgan bir necha avlod xalq baxshilari va ular ijro etgan dostonlari haqida yozma ma'lumotlar deyarli saqlanib qolmagan. Masalan, Amir Temur o'z safarlarini baxshilarga doston qilib kuylashni topshirgan, To'xtamish saroyida Kamolzoda va Jahon Mirzo kabi jirovlar bo'lgan xalq dostonlariga yaqin shaklda yozilgan «Abo' Muslim» kitobi XII -asrda yaratilgan.

Og'zaki ma'lumotlar bizni XVIII- asrga yetaklaydi. Ergash Jumanbulbul o'g'lining avlodlaridan biri Yodgor baxshi XVII-asrning ikkinchi yarmi va XVIII- asrning boshlarida yashagan. Ergash shoirning yettita ota-bobosi dostonchi o'tganligini hisobga olsak, aytaylik, XVI-asr oxirlarida yashagan dostonchi shoirlar haqidagi ma'lumotlar ham XVII-asr ning boshlarigacha yetib kelgan.[2.12.23-25] O'zbek xalqining juda murakkab etnogenizi va etnogenitik taraqqiyoti, VI-VIII asrlardan XV asrgacha davom etgan migratsiya, ya'ni turkiy qabila va urug'larning oldinma keyin Markaziy Osiyo hududlariga ko'chib kelishi, joylashishi hamda yerli, turkiy bo'lmagan o'troq elatlar bilan aralashib ketish jarayonlari ham O'zbek dostonchiligining bu davrida yangilanish davrini boshlagan, taraqqiy qilgan degan xulosaga kelishimiz mumkin. XVII-XVIII asrlar davomida dostonchilik taraqqiyotida juda jiddiy ko'tarilishlar bo'ldi. XIX asr uning eng gullagan davri bo'lib xalq orasida keng yoyildi.

Xalq dostonlarida markazlashgan, mustaqil, farovon vatan va chet el bosqinchilariga qarshi kurash g'oyasi muhim o'rin tutadi. «CHambil qamali»,

«Rayhon arab», «Bektosh arab» kabi dostonlarda arab bosqinchilariga qarshi kurash tasvirlangan va bu dostonlar arablar Markaziy Osiyoga hujum qilgan davrda yaratilgan, markazlashgan davlat g'oyasi, vatan, el-yurt osoyishtaligi va mustaqilligi uchun kurash uzoq davom etgan bu davrda turli urug' va elatlarning yagona xalq bo'lib shakllanish davrida g'oyat muhim ijobiy hodisa ediki, bu g'oyalar o'zbek eposining qon-qoniga singib ketgan deyishimiz mumkin.

Xuddi shuningdek, mug'ul bosqinchilarining xurujlarini, ularga qarshi mahalliy aholining kurashlarini aks ettirgan asarlar ham anchagina.«Guldursun» afsonasi ham shu nomli doston ham o'sha davr voqealari haqida hikoya qiladi. Mug'ul istilochilariga nisbatan xalq munosabati esa ramziy ifodalarda, umuman, chet el bosqinchilariga nisbatan xalq nafrati bayonida,

afsonaviy va mifologik salbiy timsollar tasvirida saqlanib qolgan.

Bu davr o'zbek folklorida ayrim tarixiy voqealar va shaxslar nomi bilan bog'langan dostonlar, afsona va latifalar ko'p uchraydi. Masalan: «Tulumbiy» (XV asr), «SHayboniyxon», «Oychinor» (XVI asr), «Tulg'anoy» (XIX asr) kabi bir qancha dostonlar borki, ular yaratilgan davrlaridan ancha keyin yozib olingan, demak bir qancha o'zgarishlarga uchragan bo'lishlariga qaramay, ma'lum darajada o'z davri voqealarini aks ettiradi. SHuningdek, mashhur tarixiy siymolar Abu Ali ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Ulug'bek, Mashrab, nomlari bilan bog'liq bo'lgan ko'plab afsona va rivoyatlar yaratildi. XIX-asr boshlarida xalq orasida yozma adabiyot namunalari keng tarqala boshladi.[2.11.71-74] Ayrim shaxslar tomonidan o'zbek folklori asarlarini yozma adabiyotga yaqin ruhda qayta ishlash yoki yozma namunalari «folklorlashtirish» jarayoni kuchaydi. Buning natijasida turli xarakter va mazmundagi qissalar («xalq kitoblari») yuzaga keldi. hatto ayrim baxshilar ijodiy faoliyatida, masalan, Qo'g'on dostonchilari repertuarida yozma adabiyot namunalari ko'rina boshladi.

Bu davrda xalq ijodchilarning muayyan janrlarda professionlashuvi kuchayib dostonchi, ertakchi, qo'shiqchi, askiyaboz, masharabozlar ajralib chiqqan boshladi. Bu esa folklorning estetik jihatdan mustaqillashuvida, uning mifologiya va ibtidoiy irim-sirim hamda marosimlardan ajralib chiqishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davr o'zbek folklorida xalq ijodi taraqqiyotining ilgari bosqichlarida maydonga kelgan ayrim janrlar, xususan, mavsum-marosim qo'shiqlari ba'zi o'zgarishlari bilan uzoq vaqt saqlanib qoldi. Ertaklar bilan topishmoqlarda esa bir muncha o'zgarishlar ro'y berdi: ularning totemistik qarashlar bilan bog'lanishi ancha susayib, ko'proq allegorik harakter kasb eta boshladi. Bir qator yangi janrlar (lirik va tarixiy qo'shiqlar, latifa va loflar, askiya va og'zaki drama) paydo bo'ldi. SHunday qilib, bu davrda o'zbek xalq og'zaki ijodiyotining deyarli hamma janrlarida ko'plab asarlar yaratildi. Bu asarlar xalqimiz madaniy hayotidagi ulkan ko'tarilishlar, muhim tarixiy voqealar bilan mahkam bog'liq. Xalqimiz bosib o'tgan tarixiy yo'l, uning boshidan kechgan ijtimoiy- siyosiy jarayonlar folklorining sermahsul bo'lishiga muhim zamin bo'ldi.

O'zbek xalqi etnik turmush tarzida to'y, ma'raka marosimlari, ularning yuzaga kelishi bilan bog'liq an'analar tarixiy asosga egadir. Patriarxatdan Patriarxatgacha o'tgan jarayonda nikoh va oila shakllarining paydo bo'lishi, uy xo'jaligining rivojlanish munosabati bilan monotan oila shakli vujudga kelishi, shakllanishi va ijtimoiy ahamiyat kasb etishida to'y marosimlari, kelin-kuyov tartibining joriy bo'lishida moddiy manfaatdorlik an'analari paydo bo'lgan.

To'y qadimdan uzoq davom etuvchi ham rasmiy va ham ramziy ahamiyatga ega marosim bo'lib, ularning tarkibida bir necha urf-odat va udumlar vujudga kelgan, ularda yangi oilaning paydo bo'lishi bilan bog'liq marosim qo'shiqlari, raqslar, o'yinlar, irim va udumlar ommaviy tadbir tantalarga aylanishi, pirovard natijada ikki yoshning yagona oila qurishi, avlodlar davomiyligini ta'minlashga xizmat qilishi bilan yakunlanishi to'g'risida juda ko'p etnografik ma'lumotlar mavjud.[2.14.56-59] To'yning etnomadaniyat merosidagi yorqin g'zallik an'ana bo'lib, har bir xalqning to'y marosimlarida uning ichki madaniyati, ma'naviy-axloqiy qadriyatlari o'z ifodasini topgandir.

O'zbek xalqi etnomadaniyatida "Xatna", "Sunnat" to'ylarining kelib chiqishi ham uzoq tarixga ega. "Xatna", "Sunnat" to'ylarining asl mohiyati bir bo'lib, ular o'zbek aholi etnik guruhlarida o'ziga xos o'tkazish tartiblariga ega. "Xatna" to'ydan oldin "Maslahat oshi" keyin "Qozon qurar" so'ngra esa "Xatmi qur'on" qilib xayriya oshi berilishi va nihoyat asosiy to'y

bazmi, to'y marosimidagi mehmondorchilik, turli taomlar pishirilishi, bolalar tomonidan o'ynaladigan an'anaviy "Quloq cho'zma", "Oq suyak" va kattalar tomonidan o'ynaladigan "Ko'pkari", "Uloq", "Kurash"[2.21.49-53] o'yinlari ularga beriladigan sovrinlarni xatm qilinayotgan bolaning ota-onasi, amaki va tog'olari tomonidan hadya etilishi, to'y bazmi nihoyasiga yeta boshlagan paytda "Bolaning qo'lini halollash" – xatna qilish marosimi uyushtiriladi. Bu marosimda bolaning eng yaqinlaridan tashqari, shu oilaga yaqin bo'lgan yoru-do'stlar, mehmonlar ishtirok etishadi.

O'zbek etnosiga xos to'y marosimlari shartli ravishda oila qurish, ikki yoshning boshini qovushtirish bilan bog'liq an'ana, g'dakning dunyoga kelishi bilan bog'liq an'ana inson shaxsiy hayoti va maishiy turmush jarayonida qo'lga kiritilgan muvaffaqiyatlarni nishonlash bilan bog'liq an'ana, inson muayyan balog'at yoshiga yetganligi shukronasi bilan bog'liq an'ana kabi turlarga ajratiladi.

Inson vafoti munosabati bilan o'tkaziladigan "Xudoyi", "Ehson", "Ziyorat", "Mushkulkushot", "Mavlud" "Bibi Seshanba", "Padar oshi", "Momo oshi"(Oshibi biyon) marosimlari, ularning ma'naviy -ma'rifiy ahamiyati, ijtimoiy-ma'naviy jihatlari alohida ahamiyat kasb etadi.[2.28.77-79] Zamonaviy ma'raka marosimlari, ularni o'tkazishda mahalla fuqarolar yig'ini va oqsoqollar kengashining faoliyati ham muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy axborot vositalari va madaniyat o'choqlarida xalq marosimlari bilan bog'liq madaniyat tadbirlari, spektakllar, badiiy fil'mlar va ko'rsatuvlar tashkil etilishining ahamiyati kattadir. Zamonaviy To'ylar, yubileylar, ulug' insonlar tug'ilgan qutlug' sanalar ham ijtimoiy hayotimizda muhim o'rin egallaydi. Jumladan "Payg'ambar yoshi" marosimi, uning ma'rifiy-ma'naviy ahamiyatini alohida ta'kidlash mumkin. Umuman to'ylar – mamlakat tinchligi, obodonchiligi va xalqparvarlik siyosatining madaniy-ma'rifiy ramzi sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akbarov. I.A. Xorazm maqomlari. G'G'ulom nashriyoti. -Toshkent:1986.
2. Asliddin Nizomov. The history and theory of Shashmakom. -Dushanbe: Adib, 2016.
3. Abdullayev R.S., Solomonova T.Ye. O'zbek musiqasi tarixidan xrestomatiya. T., 1983.
4. Абдуллаев Р.С. Обрядовая музыка народов Центральной Азии. - Т.: Фан, 1994.– 135 с.
5. Artsixovskiy A.V. Arxeologiya asoslari. - Т.: O'qituvchi, 1970.– 278 b.
6. История музыки Средней Азии и Казакстана М, 1995.
7. Karomatov F.M. Узбекская инструментальная музыка. Наследие. Т., 1972.
8. Malik Murod. O'zbek qadriyatlari. "Cho'lpon nashriyoti". Toshkent.-2005.
9. Murodova D. Shashmaqom an'analari va zamonaviylik / Tuzuvchi va mas'ul muharrir T., 2005.
10. Matyoqubov O. Og'zaki an'ana'dagi professional muzika asoslariga kirish. T., 1983.
11. Matyoqubov O. Buxoro Shashmaqomiga bir nazar. Musiqqa nashriyoti. -Toshkent: 2018.